

ראשוני משפחת קלונימוס (הסב, האב והנכד) והגירתם מלוקה – למגנצה

מבוא

סיפור הגירתה של משפחת קלונימוס מלוקה שבאיטליה – למגנצה, הוא אחת מן המסורות הידועות ביותר בתולדות היהודים באשכנז בימי הביניים המוקדמים. סיפור זה נדון הרבה בספרות המחקר – החל מימיה הראשונים של תנועת "חכמת ישראל". ראשוני החכמים והחוקרים נטו לזקוף בעיקר לזכותה של משפחת קלונימוס בעקבות ההגירה – את העובדה, שקהילות שו"ם: שפיר(א), וורמייזא (או וורמס) ומגנצה – קמו והיו למרכזי לימוד התורה בגרמניה בראשית ימי הביניים, ומהן – תורה והוראה יוצאות לכל קהילות ישראל באשכנז. "חכמי אשכנז", "ישיבות אשכנז", "מנהג אשכנז" וכיוצא באלה – כל אלה קמו ונוסדו בעקבות הגירתה של משפחת קלונימוס מלוקה – למגנצה. מטרת מאמר זה הוא לבחון את נכונותה של מסקנה גורפת זו – תוך כדי עמידה על מקומם ועל תרומתם של הסב, האב והנכד במשפחת קלונימוס. עיוננו יסתייע בנייתוח הדברים אצל פרופ' אברהם גרוסמן, שבספרו "חכמי אשכנז הראשונים" – הקדיש פרק לעיון במקורותיו של סיפור ההגירה¹.

תאריכים: תולדות היהודים בימי הביניים, חכמי אשכנז, קהילות שו"ם, משפחת קלונימוס.
מילות מפתח: משה ברבי קלונימוס, ר' משולם בן קלונימוס, ר' קלונימוס בן משה, ר' קלונימוס הפרנס, רב שריקא גאון, רב האי גאון, קהילות שו"ם, לוקה, ארלדי, המלך קרלא, קרובות, פיוטים, מערופיא.

1. א. גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, מהדורה שנייה, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 29-63.

1. המקורות לסיפור ההגירה

המסורת על הגירתה של משפחת קלונימוס נשתמרה בשני מקורות עיקריים שבדפוס ובמקור שלישי, שנמצא עדיין בכתב יד:

בשני מקורות עיקריים נשתמרה המסורת על הגירתה של משפחת קלונימוס: פירוש התפילות לר' אלעזר מוורמייזא ותשובת מהרש"ל:

א וקבלו סוד תקון התפלות ושאר סודות רב מרב עד אביו [אבן] אהרן בנו של ר' שמואל הנשיא, אשר עלה מבבל משום מעשה שהיה והוצרך ללך נעונו בארץ. ובא בארץ לומברדיאה בעיר אחת ששמה לוקא, ושם מצא רבי משה שפייט "אימת נוראותיך" ומסר כל סודותיו לו. הוא רבי משה בר קלונימוס בן רבי משלם בן רבי קלונימוס בן רבי יהודה²⁴. הוא היה הראשון שיצא מלומברדיאה הוא ובניו רבי קלונימוס ורבי יקותיאל, וקרובו רבי איתאל ושאר אנשים חשובים הביאם המלך קרל"א עמו מארץ לומברדיאה והושיבם במגנצ"א. ושם פרו וישרצו וירבו במאד מאד. (מפירוש התפילה לר"א מוורמייזא, יש"ר מקנדיאה, מצרף לחכמה, דף יד ע"ב. על"פי דפוס ראשון, שפ"ט²⁵).

ב וכל החסידי' הקדושי' הללו יצאו מזרעו של ר' משול' הגדול בן רבינו קלונימו' בן ר' משה הוקן, אשר הוליד ר' הננאל ואת ר' קלונימוס ואת רבינו איתאל ואת רבינו יקותיאל משפ"רא. ורבינו משה הוקן הוא אשר יסד את "אימת נוראתך". הוא רבי משה הוקן בין רבי קלונימוס בן רבינו יקותיאל בן רבינו משה בן רבנא משלם בן רבנא איתאל בן רבנא משלם זל"ע. ורבינו משה הוקן הביאו המלך קרל"א עמו ממדינת לוקא בשנת תתמט לחורבן הבית שיבנה במהרה בימינו אמן אמן סלה. ע"כ קבלתי ואתה חכם תוסיף לקח. דברי שלמה לור"יא. (תשובות מהרש"ל, סימן כט. על"פי דפוס ראשון: לובלין, של"ד).

ג כתב"יד פריס 646 וכתב"יד גינצבורג 119³⁰:

ובימי הקדמונים כשהיו מגיעים עד כאן "לשם תפארתך" היה שליח ציבור עומד ומתחיל לאלתר "ישתבח שמך". וכשבא הגאון רבנא משה מלוקא בן רבינו קלונימוס בימי המלך קרל"א למדינת מגנצא היה מנהיג את בני דורו לומר מסאן ואילך עד "ושמו אחד". כי גדול הדוד היה ואין כל דבר נעלם ממנו, הוא רבנא משה הוקן שיסד קרובת "אימת נוראותיך"...

א. המקור הראשון הוא מתוך הספר "מצרף לחכמה", שמחברו הוא יוסף שלמה רופא דילמדיגו, הידוע יותר בשם "יש"ר מקנדיאה"². איש זה היה חכם מופלא, שבזמנו הוערך ביותר על ידי כל חכמי זמנו, היהודים ואף הנוצרים.

2. יוסף שלמה רופא (= יש"ר), מצרף לחכמה, בסיליאה (= באזל) שפ"ט, דף י"ד ע"ב.

הקטע המצוטט כאן הוא מתוך פירוש התפילה לר' אלעזר מוורמייזא, אחד מן הדוברים החשובים ביותר של תנועת "חסידי אשכנז", הידוע בעיקר בשל ספרו הגדול "ספר הרוקח".

ב. המקור השני לקוח מתוך ספרו של ר' שלמה לוריא, "תשובות מהרש"ל"³. ר' שלמה לוריא היה ראש וראשון לחכמי פולין במאה ה-16, מגדולי הפוסקים ופרשני התלמוד במאות האחרונות.

בתשובה, המובאת כאן בקובץ "תשובות מהרש"ל" בסימן כ"ט – נתבקש המהרש"ל לתת רשימה של "סדר היחס", כלומר רשימת חכמי התורה דור אחר דור מימי הביניים הראשונים ועד זמנו. בתחילת התשובה הוא מודיע: "סדר היחס אין לי בו קבלה מוחלטת, ואעתיק לך מה שמצאתי מועתק".

למרות ההבדלים בין שני המקורות הללו – עולה התמונה הכללית של סיפור ההגירה: ההגירה אירעה בימיו של ר' משה בר' קלונימוס (= ר' משה ה"זקן"), הידוע כמחבר הקרובה "אימת נוראותיך". ר' משה ה"זקן" הוא שיצא ממדינת לומברדיה והביאו "המלך קרלא" עמו ממדינת (= מן העיר) לוקא (היום, סמוכה לעיר פיזה בטוסקנה, איטליה) והושיבו במגנצא, ושם "פרו וישרצו וירבו במאד מאד".

יחד עם ר' משה ה"זקן", ראש המהגרים, נזכרים גם בניו: ר' קלונימוס ור' יקותיאל, שאף הם התיישבו שם.

ממקורות אחרים אנו יודעים, שהנכד, ר' משולם בן קלונימוס, הנקרא בפי חכמי הדור שאחריו: ר' משולם "הגדול" – נחשב לגדול-הדור באירופה בדור שלפני רש"י ורבנו גרשום מאור הגולה. מאחר שמסורת-ההגירה נמצאת בשני המקורות (וכן במקור השלישי שיידון להלן), אין להטיל ספק במהימנותה ההיסטורית. על ר' משה ה"זקן", ראש המהגרים, כמעט לא נמסר דבר בשני המקורות הללו, זולת הידיעה, שהוא מתברה של הקרובה "אימת נוראותיך". ואכן פיוט זה מצוי עד היום ב"מחזור פסח לפי מנהג בני אשכנז"⁴, והוא "קרובה", הנאמרת בתחילת חזרת הש"ץ ביום שמיני של פסח.

ג. מהמקור השלישי: כתב-יד פאריס 646 וכתב-יד גינצבורג 119 – עולה ידיעה נוספת על ר' משה ה"זקן":

3. ר' שלמה לוריא, **תשובות מהרש"ל**, לובלין, שלי"ד, סימן כט.

4. ד. גולדשמידט, **מחזור פסח לפי מנהג בני אשכנז**, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 514.

לא רק שהוא המחבר של הפיוט "אימת נוראותיך", אלא הוא זה שהניע את בני מגנצה לשנות את מנהגם הקדום בתפילת שחרית ולהוסיף על פסוקי דזמרה גם את אמירת "שירת היס".

הכותב מציין: "כי גדול הדור היה ואין כל דבר נעלם ממנו", כלומר, כשהגיע ר' משה מלוקה – למגנצה, היה כבר מפורסם כגדול בתורה, ובכוח סמכותו הצליח להנהיג מנהג זה של אמירת "שירת היס" בתפילה שחרית על-פי מנהג בני רומא⁵.

2. שאלת זמן ההגירה

כפי שנאמר לעיל, הרי מבחינה מתודולוגית אין סיבה של ממש לפקפק באמיתותה של המסורת, המובאת במקורות דלעיל על הגירתה של משפחת קלונימוס, וזאת – אף-על-פי שכל המקורות, שבהם הוזכר סיפור ההגירה, נובעים ממקור אחד, והוא – בית מדרשם של חסידי אשכנז, ובמיוחד – זה של ר"א מוורמייזה. חסידי אשכנז טיפחו את המסורת, שהם ממשיכי דרכם של הקדמונים, שיסדו את הקהילות הקדושות, ומשום-כך הקפידו לשמר את הידיעות ההיסטוריות, שהיו מצויות אז על סיפור ההגירה.

אלא שבסיפור ההגירה, כפי שהוא מובא במקורות דלעיל, ישנה בעיה כרונולוגית:

"המלך קרלא" סתם הוא בדרך כלל קרל הגדול, מלך הפרנקים וקיסר המערב, שהוכתר ברומא בשנת 800 כקיסר האימפריה הרומית הקדושה של בני העם הגרמני. קרל הגדול חי בין השנים: 742-814 לסה"נ.

מתעוררת השאלה: האם הגירתה של משפחת קלונימוס אירעה בתקופה כה קדומה (בסוף המאה ה-8 או תחילת המאה ה-9)?

כך סברו חוקריה הראשונים של חכמת ישראל, וביניהם – שד"ל גרץ וגידמן:

החוקרים הנ"ל הסתמכו על מגמתו של קרל הגדול לעודד את פיתוח המסחר ואת הקידמה בממלכתו הגדולה ועל מנהגו לטפח תרבות והשכלה.

5. ר' שמחה מויטרי, מחזור ויטרי (ההדיר: שמעון הלוי איש הורוביץ), נירנבערג, תרפ"ג, עמ' 225-227.

לעומתם, הועלו שתי הצעות אחרות:

1. א. איגוס בספרו URBAN CIVILIZATION – סובר, שמדובר בקיסר קרל "הקירח" (840-872 לסה"נ) או קרל "השמך" (מת ב-888 לסה"נ), וההגירה אירעה אפוא בסביבות שנת 880.

2. ב"צ דינור, י"מ אלבוגן וחוקרים נוספים (וכן הכותבים ב"גרמניה יודאיקה") – סוברים, שההגירה אירעה בסביבות שנת 982 לסה"נ, והקיסר שבו מדובר הוא אוטו השני, שהיה בן שושלת הקיסרים הסקסיים.

פרופ' גרוסמן – בספרו "חכמי אשכנז הראשונים" – הולך בדרך הפוכה מזו שהלכו בה החוקרים שלפניו:

במקום לזהות את "המלך קרלא" – ולזהות, מיהו הקיסר, שהיה לו עניין בהבאתה של המשפחה מאיטליה לגרמניה – הוא מציע להיאחז בפרט הראלי היחיד שבסיפור, והוא המניין: שנת תתמ"ט=917 לסה"נ (לפי מניינם של הקדמונים, שקבעו, ששנת החורבן הייתה שנת 68) ולדחות את שאר הפרטים, שאינם תואמים את התאריך הזה. נקיטת התאריך הזה, תתמ"ט, ולא עיגולו לתאריך עגול יותר כמו תת"ן – מראה, שפרט זה היה נחשב אצל מהרש"ל כעובדה מוצקה.

על שאר החלקים בסיפור, ובמיוחד – על סדר היחס במשפחת קלונימוס בן אחר אב, מעיד מהרש"ל עצמו בפתיחת דבריו ואומר: "סדר היחס אין לי קבלה מוחלטת. . . . אכן אעתיק לך מה שמצאתי הועתק".

ייתכן אפוא, כי הסיפור על הבאת המשפחה ע"י "המלך קרלא" בא לציין את יחס הטוב של הקיסרים ליהודים בימי הביניים המוקדמים, יחס, שנשתנה לרעה החל מסוף המאה ה-11. אפשר, שמשתקפת כאן גם המגמה, שאנו מוצאים אצל הנוצרים במאות ה-12 וה-13 לתלות בקרל הגדול אירועים היסטוריים מכריעים, ואפשר, שמגמה זו חדרה גם אל היהודים.

אם אנו מקבלים את התאריך, שנוקב בו מהרש"ל – 917 – כשנת הגירתה של המשפחה, הרי אנו יכולים לתת כרונולוגיה משוערת לפעולתם של הגדולים בבניה של משפחה זו:

אם אכן הגיע ר' משה למגנצא בשנת 917, ואם אכן עלה בידו לשנות את מנהג התפילה שם, הרי שכבר אז היה חכם מפורסם, במיטב שנותיו. לפי זה מסתבר, שזמן פעולתו של הבן, ר' קלונימוס, היה באמצע המאה ה-10, ואילו הנכד, ר' משולם "הגדול", פעל, כנראה, במחצית השנייה של המאה ה-10 וחי, כנראה, עד שנת 1000, ואולי אף מעט מאוחר מזה.

3. על הסב, האב והנכד

בסיכומם של הדברים נראה לנו:

א. על הסב, ר' משה "הזקן", לא ידוע כמעט דבר. הידיעה היחידה שנשתמרה בידינו היא, שהוא מחברה של הקרובה "אימת נוראותיך", הנאמרת ביום שמיני של פסח.

אמנם, כמה חוקרים ראשוניים ניסו להטיל ספק בקביעה זו, אך נראה, שאין מקום לספקותיהם. ניתן למצוא הוכחה בכך ששמו "משה ברבי קלונימוש" חתום באקרוסטיכון של פיוט זה.

תשובות ופירושים בהלכה – לא הגיעו ממנו אלינו, זולת הידיעה, שהובאה לעיל, שהוא החכם, שהנהיג במגנצה את אמירת "שירת הים" בתפילת שחרית על-פי מנהג בני רומא. וצריך לזכור: כתיבת פיוטים הייתה חלק מעיסוקם הספרותי של החכמים בדורות אלו, ואכן עסקו בכך גדולי החכמים אז.

ב. על האב, ר' קלונימוס, יש בידינו קצת יותר ידיעות, אם כי גם אלה אינן מרובות. רש"י⁶ מביא פירוש, "ששמע" מבית מדרשו של רבו המובהק, ר' יעקב בן יקר, ומעיר, שזהו פירושו של ר' משולם בן קלונימוס. הוא מכנה את ר' קלונימוס "גאון".

בעלי-התוספות במסכת מנחות ק"ט ע"ב⁷ (שלפי פרופ' אורבך⁸ הן מבית מדרשו של ר' שמשון משנץ) עוטפים את דמותו של ר' קלונימוס בהילה של סוד ומסתורין. וזו לשונם: "ורבנו קלונימוס, אביו של ר' משולם, הגיה כלשון שני בשעת פטירתו וכו'. ושלשה דברים הגיה כמפי נבואה בשעת פטירתו. זאת ועוד אחרת... "

כמו-כן נזכרו רבנו קלונימוס ובנו, רבנו משולם, בתשובת רבנו גרשום מאור הגולה⁹ – כחכמים גדולים, שפייטו קרובות ופיוטים לשבתות ולרגלים (והם נזכרים יחד עם גדולי הפייטנים הקדומים: יניי ור' אלעזר הקליר¹⁰).

6. זבחים מ"ה ע"ב ד"ה ה"ג נומי ר' שמעון.

7. מנחות ק"ט ע"ב ד"ה בתחילה.

8. א"א אורבך, בעלי התוספות, כרך שני, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 663-665.

9. ש' אידלברג, תשובות רבינו גרשם מאור הגולה, ניו יורק, תשט"ז, עמ' 56.

10. תשובות רגמ"ה, שם, סימן א'.

רוב דברי תורתו אבדו, כפי שאירע לרוב חכמי אשכנז הקדומים מן המאות ה-10 וה-11, אך, מכל מקום, שרידים מהם נוכל למצוא בדבריהם של הראב"ן, ה"אור זרוע", הטור (שהביא תשובה בשמו בכותרת "תשובת גאון"), רבנו תם ב"ספר הישר" (בכינוי "רבנא קלונימוס"), ב"שבלי הלקט" וב"ספר העיטור".

האמור לעיל מצביע על העובדה, כי רבנו קלונימוס היה נחשב בזמנו לגדול-הדור (או אחד מגדולי-הדור) באירופה, וכנראה, עמד בקשרים עם גאוני בבל.

אחד מגדולי חוקרי חכמת ישראל, יואל הכהן מילר, הוציא בברלין מחברת קטנה בשם "תשובות רבנו קלונימוס מלוקא"¹¹, ובה ליקט את הפרטים המועטים על אודותיו, וכן – את התשובות המעטות ששרדו ממנו, שנמצאו מפוזרות בכמה קבצים, שבהם מובאות תשובות גאונים וקדמונים.

מילר מנסה במחברתו שם (עמ' 2-3) להתחקות על גלגוליו ועל מקומות מושבו של ר' קלונימוס:

לדעתו, נכון, אמנם, כי מקורה של המשפחה הוא בלוקה שבאיטליה, אבל תקופה מסוימת ישב ר' קלונימוס עם בנו, ר' משולם, במגנצה שבגרמניה (אנו מוצאים משא ומתן ישיר בהלכה, בין בנו, ר' משולם, לבין ר' יהודה, בעל ספר הדינים, ור' אליעזר הגדול, ממשיכיו של רבנו גרשום במגנצה במחצית הראשונה של המאה ה-11). לאחר מכן, מתוך תשובותיו לשואלים מקהילות שונות ששרדו, נראה, לדעת מילר, שהוא ישב באחת מקהילות צרפת או לורן (=לותרינגיה), ומשם הוא השיב תשובות לשואלים מקהילות גרמניה וצרפת, ואפילו השיב לקהילת ארלדי (בימינו: ארל) בדרום צרפת. כך, למשל, הוא נדרש להשיב בעניין המערופיא (מונופול מסחרי, שיש ליהודים על לקוחות מסוימים) – דבר, שלא נודע בקהילות מחוץ לצרפת וגרמניה, ואפילו באיטליה הוא לא היה ידוע, כמו שלא היה ידוע עניין "חרם הישוב" או "חזקת הישוב".

מכל מקום, יש להעיר, שהחומר מועט מדי, ואין בו כדי לקבוע מסמרות בעניין מושבו וגלגוליו של ר' קלונימוס מלוקא.

ג. הנכד, ר' משולם – וכפי שרגילים לכנותו, בני הדורות הקרובים לו, ר' משולם "הגדול" – הוא, כנראה, הגדול והמפורסם ביותר במשפחת קלונימוס המפוארה. שרדו ממנו

11. יואל הכהן מיללער, **תשובות רבינו קלונימוס מלוקא**, ברלין, תרנ"א.

תשובות רבות יותר מתשובות כל חכם אחר במאה ה-10. כיום מצויות בידינו כ-90 מתשובותיו, המפוזרות בקבצים שונים בדפוס ובכתבי-יד. הוא פירש, כנראה, את פרקי-אבות, ושרידים מפירושו נשתמרו ב"ספר הערוך". כמו כן חיבר פיוטים וקרובות (כפי שנהגו כמעט כל חכמי הדורות ההם): המפורסם שבהם הוא סדר העבודה ליום הכיפורים, הפותח ב"אמיץ כח", והוא מצוי במחזור התפילה האשכנזי.

ההסתמכות הרבה של בני הדורות הבאים על פסקיו ועל תשובותיו – במיוחד בתחום של יסודות ארגון ומשטר בקהילות – מוכיחה, כי חכמים אלו ראו את ר' משולם כגדול-הדור, המתווה דרך בלימוד, בפסיקה ובמנהג.

למרות מעמדו הרם ופרסומו הגדול – אין כיום אפשרות לתת תיאור שלם של מסכת גלגוליו ומקומות מושבו:

החוקרים הראשונים נטו לראותו – כחלק ממשפחת קלונימוס שהשתקעה במגנצה. זאת – על סמך מה שנראה כמשא ומתן ישיר בינו לבין גדולי מגנצה במחצית הראשונה של המאה ה-11: ר' יהודה, בעל ספר הדינים, ור' אליעזר הגדול (כגון מה שנמצא בספר הפרדס סימן ר"צ: "ר' יהודה הכהן רצה להושיב (ישיבת שבעה) את רבנו משולם על זקיני ר' איתיאל באבלות, ולא הניחו ר' אליעזר הגדול נוחו עדן").

לעומת זאת, כיום מקובלת – כמעט על כל החוקרים – הדעה ההפוכה: ר' משולם, כנראה, חי ופעל רוב ימיו באיטליה. אין לדעת, אם יצא עם אביו וסבו למגנצה וחזר לאיטליה, או שלא נתיישב בגרמניה כל-עיקר.

לקביעה זו יש כמה סימנים ורמזים, שמצטרפים יחד להצביע בכיוון זה:

א. באחד מקובצי הגניזה הקהירית, הידוע בשם "גנזי שכטר"¹², נמצאת תשובה, שפתיחתה היא: "שאלות מרב משולם בן מרב (=רב) אנקלונימוס ממדינת לוכה אשר בארץ פרנגה לרבנו שרירא גאון והאיי אב זל".

המילה "אב" – משמעותה הוודאית היא, כפי שפירש גינצברג שם: "אב בית דין", כלומר התשובה נשלחה אל רבנו משולם, כשרב האיי היה עדיין אב בית דין, כלומר

12. לוי גינצברג, **גנזי שכטר**, ב', ניו-ארק תרפ"ט.

עדיין בימי גאונותו של רב שרירא, שנפטר בשנת 985 לסה"נ. הימצאותה של תשובת רב שרירא ורב האי בקהיר – ממקמת את הנמען במקום, הנמצא בקשרים קבועים עם חכמי המזרח. המקום המסתבר ביותר הוא איטליה.

(Fragment go; Leaf I, verso)

אלדרג אלרבע

שאלות מרב משולם בן מרב אנקולינימוס

ממדינת לוקה אשר בארץ פרנצה

לרבנו שרירא גאון והאי אב ז"ל

א	זבחים זה שאנו שונין בזבחים אדם ונומו מהו סנהדרין
ב	בארבע מיתות דרך למלך
ג	מצעא ודמפרשי רבנן אסימון מעות הניתנין
ד	סוף ברכות ודאמרינן לענין בית הכסא

ב. תפוצת תשובותיו:

בין תשובותיו יש תשובות על שאלות – מגרמניה, כמה תשובות – לקהילות בדרום-צרפת (המחוז הידוע כיום בשם פרובנס), וכמה תשובות – לצרפת.

התשובה המעניינת ביותר היא זו שנשלחה לקהילת ארלד – היא ארל, היושבת על נהר רון, קרוב למקום שפכו אל הים התיכון, שבמאה ה-10 הייתה מרכז מסחרי חשוב ביותר. השאלה עוסקת בסוחרים יהודים, שבחרו לשבת מחוץ לחומת ארל, ובכך רצו להימנע מלשלם מס לקהילת ארל. תשובה זו נדפסה בקובץ "גנזי שכטר" מן הגניזה¹³. גם תשובה זו ממקמת את ר' משולם במרכזו של מעגל גאוגרפי, שחוגו משתרע מדרום צרפת ועד למערבה של גרמניה.

ג. בעל "העיטור" – ר' יצחק בן אבא מארי ממרשיליא, שחי במאה ה-11 בפרובנס – בספרו הגדול "ספר העיטור" מרבה להביא חומר ממקורות קדומים. באחד מפסקיו¹⁴ הוא כותב כך: "ומסתברא טעמא דרבנו משולם בר' קלונימוס מלוקא שהשיב לבי"ד שבארלדי". מכאן, שגם הוא מזהה אותו כבן לוקא באיטליה.

13. לוי גינצברג, **גנזי שכטר**, ב', עמ' 270.

14. שיתוף חלק א' (ט"ו ע"א).

ד. זאת – ועוד :

החוקר אלכסנדר שייבר – מחשובי חוקרי חכמת ישראל, שפעל בבודפסט במחצית השנייה של המאה ה-20 – פרסם מכתב-יד, בספר היובל למאהלר (תשל"ד) איגרת של ר' משולם אל קהילת קושטא, המסייעת להם בעניין מחלוקתם עם הקראים במקומם¹⁵. את דבריו של ר' משולם הביא, ברמז ובקיצור, ר' אברהם אבן עזרא, בשם "חכם אחד שברומי", בפירושו לויקרא כ"ג, יא.

גם עובדה זו ממקמת את ר' משולם במקום מרכזי בין המזרח למערב, וכנראה, באיטליה.

כל הסימנים הללו, בהצטלבותם, מחזקים את ההשערה: רבנו משולם, גדול ההלכה בדורו (המחצית השנייה של המאה ה-10), הוא אמנם נכדו של ר' משה ה"זקן", שעמד בראש קבוצת המהגרים, שהיגרו מלוקה – למגנצה, אך הוא עצמו חי ופעל, כנראה, רוב ימיו בלוקה שבאיטליה, ומצודתו הייתה פרושה על כל קהילות ישראל במזרח ובמערב, שהיו להן קשרים עם איטליה.

ה. לבסוף, אנו שומעים על אודות בנו של רבנו משולם, רבנו קלונימוס, בקשר לפיוט הידוע "ונתנה תוקף", הנאמר בימים הנוראים על-פי המחזור האשכנזי :

ר' יצחק ב"ר משה מווינה, בעל "אור זרוע", המספר את הסיפור ברי' אמנון וכל מה שאירע לו עם ההגמון, שביקש להעבירו על דתו - מסיים את הסיפור במילים אלה :

"ביום השלישי לטהרתו נראה במראות הלילה לרבנא קלונימוס בן רבנא משולם בן רבנא קלונימוס בן רבנא משה בן רבנא קלונימוס, ולימד לו (=אותו) את הפיוט ההוא 'ונתנה תוקף קדושת היום', ויצו עליו לשלוח אותו בכל תפוצות הגולה – להיות לו עד וזכרון. ויעש הגאון כן".

15. את קיצורה של איגרת זו הביא א. גרוסמן בספרו **חכמי אשכנז הראשונים, מהדורה שנייה**, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 59.

שדירתו של שמעון בארלדרי¹¹⁵ הי[ה]..... מקום ויושב שם
 וחוסף מיד התגריז מה שמביאים ... בארלדרי.... [ונון] של
 את צדו שקנוי לו ומביא הוא את הבגדים בארלדרי ומ... הוא את
 ת[גר]ו...
 מזונו וגורע את חוקו ואיז לך עיוות גדול מזה. ושאמ... [שמעון] [ה]מדינה
 5 אני דר ואיז לו לחוש על הגזיר' איז ממש בדבריו לפי...
 היה דר ובשם שחלה הגזיר' על הקהל כך חלה עליו...
 הסחור' ארלדי הוא והוא מקדימם בדרך ומונעם מלבוא ב[ארל]די...
 הוא שאותן עיירות שסביבות ארלדי ארלדי היא השובה...
 לפי שארלדי קהל גדול המק' יוסיף עליה בהם [אלף] פעמים וגדול ...
 10 ובכל דבר הילכך איז לו לעבור על גזיר'... ל ומשל' קנס

שנתון "מל" - תשס"ו - כרך י"א

סיכום

החומר, המצוי בידינו היום, מאפשר לסכם את פעולתה של משפחת קלונימוס ואת מקומה בתולדות לימוד התורה באשכנז בימי הביניים המוקדמים – בדברים הבאים:

1. התפיסה הגורסת, כי אישי משפחת קלונימוס בפעולתם הספרותית הענפה הם הגורם העיקרי לפריחתם של מרכזי התורה בגרמניה – בעיקר במגנצה ובוורמייזה – היא תפיסה מוגזמת מדי. בשרידים המצויים של היצירה ההלכתית האשכנזית מהמאה ה-11 ואילך – מקומם של אישי משפחה הוא די צנוע, וחלקן של משפחות חכמים אחרות, כגון בני משפחת מכיר ובני משפחת אבון – רב יותר.
מכל מקום, בני משפחת קלונימוס תופסים חלק מכריע בפיתוחה של שירת הקודש – הפיוט לסוגיו השונים, וכן בפיתוחם של תורת-הסוד ושל רמזי-התפילה. עניינים אלו עיצבו את דמותה ואת השקפת עולמה של הקהילה האשכנזית אפילו יותר מן היצירה ההלכתית.
2. אכן מקרב בני משפחת קלונימוס מוצאים אנו רבים, המשמשים פרנסי קהילות ישראל ערב גזירות תתנ"ו [=1096] (כולל הפרנס, ר' קלונימוס, שעמד בראש הנלחמים בפורעים במגנצה בארמון הבישוף). גם מעמדת מנהיגות זו – השפיעו בני קלונימוס על דמותה של קהילת אשכנז לדורותיה.